

Punjabi Kahani Vich Dalit Savendna

Mamta Rani*

Assistant Professor, Panjab University Regional Center, Sri Muktsar Sahab

-----X-----

ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਸਿਰਫ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਘਰ ਬਣਾਉਣ, ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ, ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਵੇਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਕਲਾ ਨੂੰ ਗਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਹੁੰਗਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਬੌਧਿਕ ਦਬਾਓ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੌਰਾਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਬੌਧਿਕਤਾ ਜਾਂ ਸਮਝ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ/ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਅਤੇ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮੱਗਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸੱਗੀ ਫੁੱਲ', 'ਚੰਨ ਦਾ ਬੂਟਾ', 'ਓਪਰਾ ਘਰ', 'ਕੁੱਤਾ ਤੇ ਆਦਮੀ', 'ਬਿਗਾਨਾ ਪਿੰਡ', 'ਰੁੱਖੇ ਮਿੱਸੇ ਬੰਦੇ', 'ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ', 'ਮਸਤੀ ਬੋਤਾ' ਅਤੇ 'ਕਰੀਬ ਦੀ ਢਿੰਗਰੀ' ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ-ਬੁਝਾਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਰੀਬ ਤੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਰਥਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੁਰ ਰੁਮਾਂਟਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਬਦਬੋ' ਦਲਿਤਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਉੱਚ ਵਰਗੀ ਦਲਿਤਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਆਪਣਾ ਜਾਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਵੀ ਵਗਾਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਖੇਡ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਪੌਂਸ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਬੂਆਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਰੀ ਬਿੱਲੀ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬਿੱਲੀ ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਬਦਬੋ ਬਹੁਤ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਦਬੋ ਕਾਰਨ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਮਰੀ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਹੀਲ-ਹੁੱਜਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਤੋਂ ਬਿੱਲੀ ਚੁਕਵਾ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਘੜਦੇ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਪੰਜਾਹਵਿਆਂ ਤੇ ਸੱਠਵਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹੀਗਲ, ਮਾਰਕਸ, ਏਂਗਲਜ਼, ਲੈਨਿਨ ਤੇ ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਬੰਦੇ, ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਤੇ ਇਹਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਖੇੜੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।...ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗਰੀਬ ਘਰੇ ਜੰਮ ਕੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗਣ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ? ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਹੀ ਕਿੰਨੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ, ਜਵਾਨ ਜੋ ਕਦੇ ਡੱਕਾ ਭੰਨ ਕੇ ਦੂਹਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਗੁਦੈਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ।”¹ ਕਹਾਣੀ 'ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਬਦਬੋ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਉੱਚ ਵਰਗੀ ਲੋਕ ਜਮਾਂਦਾਰ 'ਤੇ ਫੋਕਾ ਰੋਹ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਚੇਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ : -

“ਕੁਣ ਸਾ-ਲਾ ਕਾ-ਹੈ ਅਮ-ਨੇ ਬੀ-ਲੀ ਮਾਰੀ-ਈ ਸੈ...ਹਮਾ-ਰੀ ਰਾਤ ਕੀ ਡਿ-ਪਟੀ ਨਹੀਂ... ਅਮ ਕਿਸੀ ਕੇ ਨੌ-ਕਰ ਨਾ-ਈ, ਏਸ ਬ-ਖ-ਤ !”²

ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਲਈ ਅਨੇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਮੋਟਿਫਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਜਾਂ ਵਗਾਰ ਕੇ ਉਸਤੋਂ ਮਰੀ ਬਿੱਲੀ ਚੁਕਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਘੱਟ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਓਡੀ ਨਾਮੀ ਦਲਿਤ ਲੜਕੇ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਓਡੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਰੀ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਦਲਿਤ ਜਾਤ 'ਤੇ ਕਰੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਓਡੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਧੌਂਸ ਅਤੇ ਵਗਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, “ਗੰਦ ਹੋਉਂਗੇ ਤੁਸੀਂ...ਥੋਡੀ ਸੜੀ-ਮਰੀ ਬਿੱਲੀ!...ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਗੰਦ ਬਣਾਂ! ਮੇਰਾ ਪਿਉ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਥੋਡਾ ਗੰਦ-ਕੂੜਾ ਢੋਂਦਾ ਰਿਹਾ-ਦੋ-ਦੋ ਪੈਸਿਆਂ ਪਿੱਛੇ !...ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਹਬ ਧਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਥੋਡੀ ਪਚੀਸੀ-ਪੰਜਾਹੀ 'ਤੇ। ਪੰਜੀਆਂ-ਦਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਲੈ-ਲੈ...ਵਿਚ!”³ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹਾਰ’ ਕਹਾਣੀ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਚੌਖਟਾ ‘ਸਫ਼ਰ’ ਦੇ ਮੋਟਿਫ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਬੇਰੂ ਅਤੇ ਚੰਨਣ ਪਾਤਰ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਚਿੰਤਨ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮੁੱਛ-ਫੁੱਟ ਗੱਭਰੂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬੈਠਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਗੱਭਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਦਾ ਬੈਠਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਕੇ ਸੀਟ ਤੋਂ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਉਸ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਲਟਾ ਧਮਕੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਇਹ ਮੋਟਿਫ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, “ਜੇ ਐਂ ਗੱਲ ਐ ਤਾਂ ਫੇਰ ਮਾਰ ... ਜੇ ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਖੋਪੜ ਨਾ ਭੰਨ ਦਿਆਂ ਤਾਂ।”⁴

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅੱਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੱਬੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਨਕਾਰਨ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਫਲੈਸ਼ਬੈਕ (ਪਿੱਛਲਝਾਤ) ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬੇਰੂ ਦਾ ਪਿਉ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕੋ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਛੂਹ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ, ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਉਸ ਦਲਿਤ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸਦੇ ਖੇਸ ਦਾ ਆਪਣੀ ਧੋਤੀ ਨਾਲ ਲੱਗਣਾ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਬੇਰੂ ਦਾ ਪਿਉ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਵਰਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬੇਰੂ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਡੀ ਬਦਲ ਲੈਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੰਨਣ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਲਾਲੇ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਗੱਡੀ ਸੀ ਬਈ ਗਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ! ਤੂੰ ਸਿਆਣੈਂ ... ਕਰਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ”...! ਇਹਦੇ

ਨਾਲ ਕਾਹਦਾ ਧਰਮ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਬਈ ਚੰਨਣ ! ਸਾਡੇ 'ਚ ਭਲਾ ਜਾਨ ਨੀਂ ਹੁੰਦੀ !⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਦਾ ਸਥਾਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਸ਼ਟੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਗੂਣੇ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਤਾਰੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ਨੇ ਵੀ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਸਤੂਗਤ ਵੇਰਵੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਅੱਗੇ ਅਨੇਕ ਸੁਆਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਸੋਚ-ਚੌਖਟਿਆਂ ਨੂੰ ਚਕਨਾਚੂਰ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਚੰਭਿਤ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਈਜਵਾ ਤੂੰ ਦੌੜੀ ਚੱਲ...’, ‘ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸੁਣਾ’, ‘ਸੰਸਾਰੀ’, ‘ਚੀਰਹਰਨ’, ‘ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ’, ‘ਨਮੋਲੀਆਂ’, ‘ਆਫ਼ਤ’, ‘ਉਣੇ’ ਅਤੇ ‘ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਮੌਤ’ ਦਾ ਘਟਨਾਵੀ ਫੋਕਸ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਭੂਤ, ਭੂਤ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਉਹ ਪਿੱਛਲਝਾਤ, ਅੱਗਲਝਾਤ, ਸੰਵਾਦ, ਯਾਦਾਂ, ਸੋਚਾਂ, ਵਿਅੰਗ, ਲਕਾਓ-ਪ੍ਰਟਾਓ, ਮੌਕਾ-ਮੇਲ, ਕਹਾਣੀ ਅੰਦਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਜੁਗਤ, ਅਜਨਬੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸਾਹ ਸਿਰਜਨਾ ਆਦਿ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਕ-ਤੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁ-ਤੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਮੋਟਿਫਾਂ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੜੀਦਾਰ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਤਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਿਖਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਰਤਮਾਨ ਤਣਾਉਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛਲਝਾਤ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੱਗਲਝਾਤ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦਾ ਫੈਲਾਉ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਤੌਰ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਕ ਪਲ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਜਦੋਂ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਾਕੈਸ਼/ਉਪਵਾਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋੜਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਉਪਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਹਿਜਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿੱਛਲਝਾਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਅਨੇਕਾ ਸੁਮੇਲ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਥੀਮਕ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਚੁਭਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤੀਪਾਤੀ ਸਿਸਟਮ ਉੱਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਥੀਮਕ ਅਤੇ ਰੂਪਗਤ ਪਾਸਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ਦਾ ਕਥਾ-ਬੋਧ’ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ‘ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ’ ਕਥਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿੱਖ-ਅਦਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਆਪ ਬੀਤੀਆਂ, ਜੱਗ-ਬੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ/ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਥਾ-ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਛਾਂਗੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਸ਼ਾ

ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਾ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।”⁶

ਗੁਰਮੀਤ ਕਤਿਆਲਵੀ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਜੇਕਰ ਥੀਮ ਪੱਖੋਂ ਅਨੇਕ ਬਦਲਾਵ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰੂਪਗਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਇਸਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਬੀਜ ਪ੍ਰਗਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਥੀਮ ਪਾਠਕ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਥੀਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੀਤ ਕਤਿਆਲਵੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ‘ਉਣੇ’ ਰਹਿ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ ਕਿ, “ਗੁਰਮੀਤ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਪੁੱਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ।...ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕ ਮਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਰਥਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ, ਸਮਾਜਕ ਪਾੜੇ ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ।”⁷ ਇਹ ਲੋਕ-ਪੀੜਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਤਿਆਲਵੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਥੀਮਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ‘ਉਣੇ’ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਥੀਮਕ ਵੇਰਵੇ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਤ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਥੀਮਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਲਿਤ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜਾਤੀਗਤ ਵੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਸਥਾਨ ‘ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਣੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਉਠਾਪਣ ਹੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ੇਬੁਲਾ (ਕੱਚੀ ਸਮੱਗਰੀ) ਬਣ ਕੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਦੇਪਣ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਚ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਖਰੀਬੜਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੱਤਾ ‘ਤੇ ਕਾਬਜ ਧਿਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਖੁੰਢਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਕਾਰਲ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਹਾਣੀ ‘ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ’ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਪਰ ਕੱਚੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਥੀਮਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰਮੀਤ ਕਤਿਆਲਵੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਕਿ, “ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਡਗਰੂ ਡਰੇਨ ‘ਤੇ ਖਾਸਾ ਸਮਾਂ ਬੇਲਦਾਰੀ (ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰੀ) ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਸੜਕਾਂ, ਡਰੇਨਾਂ ‘ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਬੇਲਦਾਰਾਂ, ਮੋਟਾਂ ਅਤੇ ਓਵਰਸੀਅਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਿਆ। ਫੇਰ ਜਨ ਸਿਹਤ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਕੱਚੇ ਕਾਮੇ ਵਜੋਂ 8-10 ਸਾਲ ਬਤੌਰ ਪੰਪ ਉਪਰੇਟਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪੰਪ ਉਪਰੇਟਰ, ਮਾਲੀ, ਫਿੱਟਰ, ਪਲੰਬਰ, ਸੀਵਰਮੈਨ ਅਤੇ ਡੀਜ਼ਲ ਮਕੈਨਿਕ ਆਦਿ ਵੀ ਡੇਲੀਵੇਜਰ ਹੀ ਸਨ। ਕੱਚੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਛਾਂਟੀ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਲਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕੱਚੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਤੀਆਂ ਵੀ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੇਮ ਉਪਰ ਬੇਲਦਾਰ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ 60-60 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਫਾਸਲਾ ਸਾਈਕਲ ਉਪਰ ਤਹਿ ਕਰੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 900-950 ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਤਨਖਾਹ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਓਵਰਸੀਅਰ ਨੇ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਮਸਟਰੋਲ ‘ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਰੁਪਏ ਕੱਟ ਲਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਬਸ ਕੱਚੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰਾ ਦਰਦ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਪੀ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ

‘ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ’ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ‘ਜੱਗੇ ਬੇਲਦਾਰ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਾਂ।”⁸

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਜੰਗ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਡ੍ਰੈਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੱਚੇ ਕਾਮੇ (ਬੇਲਦਾਰ) ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਫ਼ੌਰੀ ਵਿਗੋਪਨ ਵਜੋਂ ਡ੍ਰੈਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜੇ. ਈ. ਵੱਲੋਂ ਜੰਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਦੋ ਪੱਕੇ ਬੇਲਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਕਈ ਇਛਾਵਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸੇ ਲਏ ਇਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਫਸਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਡੰਬਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਟਹਿਲੇ ਨੂੰ ਦਸ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਲਵਾਉਣ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਮਿੰਨਤਾਂ-ਤਰਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਜੰਗ ਸਿੰਘ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ‘ਤੇ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਬੁਣਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਸੰਭਵ ਜਤਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਕੇ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਅੱਖੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਆਰਥਕ ਠੰਮਣਾ ਮਿਲੇਗਾ ਉੱਥੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਾਤੀ-ਪਾਤੀ ਮੇਹਣਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਣ ਲਈ ਰਾਹ ਵੀ ਪੱਧਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਡੰਬਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੀ. ਈ. ਜੰਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਜਾਣਕਾਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਜੰਗ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ‘ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਤਨ ਹੰਢਾਏ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਹੱਡਾਰੋੜੀ ਤੇ ਰੇਹੜੀ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੋਣੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ‘ਹੱਡਾਰੋੜੀ ਤੇ ਰੇਹੜੀ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉੱਚੇ ਉਠ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀਗਤ ਮਾਨਸਿਕ ਹੀਣਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਨੇ ਉਸਦੀ ‘ਹੱਡਾਰੋੜੀ ਤੇ ਰੇਹੜੀ’ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, “ਜਾਤੀ ਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਗੌਰਵ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਗੁਰਮੀਤ ਕਤਿਆਲਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਹੱਡਾਰੋੜੀ ਤੇ ਰੇਹੜੀ’ ਬਹੁਤ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਨਾਜ ਸਪਲਾਈ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ ਦੇ ਰੁਤਵੇ ਤਕ ਪਹੰਚਿਆ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੀ ਬਦਲੀ ਜਮਾਤੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਾ ਜਾਤੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨਾਲ ਮੁਰਦਾਨ ਢੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਰਦਾਨ ਢੋਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰੇਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਲੰਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।”⁹ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ‘ਪਰਗਾਸ਼’ ਆਪਣੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਾਤੀਗਤ ਮੇਹਣੇ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨਸਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪੀੜਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਮੁਰਦਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਢੋਣ ਲਈ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਰੇਹੜੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀਗਤ ਪਛਾਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਰੇਹੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਧੰਦੇ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ‘ਕੰਮ ਹੀ ਪੂਜਾ ਹੈ’ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉੱਤੇ ਚੱਲਕੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ

ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬੀਮਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਪਰਗਾਸ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਪਰਲਿਆਂ 'ਚ ਰਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ, ਉੱਥੇ ਪਸ਼ੂ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀ ਰੇਹੜੀ ਪਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜੱਟ-ਵਾਦ ਐਨਾ ਭਾਰੂ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਸਭ ਫਿਰਕੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ। ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪਰਗਾਸ ਰੇਹੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸੇ ਰੇਹੜੀ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਰੇਹੜੀ ਸਦਕਾ, ਉਹਨਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਗਾਸੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇੰਨੀ ਸਹਿਜ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ, ਹਰ ਕੋਈ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮੈਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਵੇਂ ਕਰਦਾ।...ਇਹੀ ਨਿਭਾਅ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।”¹⁰

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਘਟੀਆ ਲੋਕ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਸਟੇਟਸ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਨੇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਮਝਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਿੰਹੂ (ਸਿੰਘ) ਸ਼ਬਦ ਲਗਾਉਣਾ ਰੜ੍ਹਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅੰਗਮਈ ਮੋਹਣੇ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਲੀਚੋ-ਲੀਚ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੀਤ ਕਤਿਆਲਵੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵੇਰਵੇ ਉੱਚ ਵਰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਤੀਗਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਯਥਾਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ/ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਕੋਹੜ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਇਉਂ ਹੀ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਨਚੀਕੋਤਾ ਦੀ ਮੌਤ’, ‘ਖੂਹ ਗਿੜਦਾ ਹੈ’ ਅਤੇ ‘ਖੁਸ਼ਕ ਅੱਖ ਦਾ ਖਾਬ’ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ‘ਤੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਗੋਰਜਾਂ’ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ, ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪਾਤਰ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਕੇ ਜੀਤੂ ਬਾਵੇ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜਗਜੀਤ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਟਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸਰਪੰਚ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਬਦਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਬਣਦਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਸੰਬੋਧਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮਾਣ ਵਡਿਆਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਤੂ ਬਾਵੇ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਣੇ ਪਾਤਰ ਲਈ ਕੋਈ ਸਤਿਕਾਰਤ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦਲਿਤ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਕ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਆਰਥਕ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਮਸਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੁਲਝ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਹ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੀਤੂ ਬਾਵਾ ਇਕ ਦਲਿਤ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਫੋਕੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਾਰਨ ਖੁਸ਼ੀ

ਵਿਚ ਫੁੱਲਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਘ੍ਰਿਣਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਉਸਨੂੰ ਜਾਤੀਗਤ ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, “ਨੀ ਧੰਨੋ ! ਕੀ ਗੱਲ ਐ। ਆਹ ਅੱਜ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਬੜੀ ਸਜਾਵਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਉਣਾ ?” “ਕਾਹਨੂੰ ਚਿੰਤੀਏ ! ਅੱਜ ਗੋਰਜਾਂ...ਸਮਝੀ ਨੂੰ। ਜੀਤੂ ਬਾਵਾ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਐ।”¹¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਕੁਵੇਲੇ ਤੁਰਿਆ ਪਾਂਧੀ’, ‘ਮੈਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇ ਇੰਦੂਮਣੀ’, ‘ਮਰਨ ਰੁੱਤ’, ‘ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ’ ਅਤੇ ‘ਕੁੰਭੀ ਨਰਕ’ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ‘ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰਲੀ ਹਾਕਮ ਪਿਰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਤੇ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਬਜ਼ ਪਿਰ ਦਾ ਹੀ ਸੱਤਾ ‘ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ। ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬੁਰਜ਼ੂਆਜੀ ਪਿਰ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਣ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਿਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵਿਦਰੋਹ ਮਾਨਵ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਰੁ-ਬ-ਰੁ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਫੈਸਲਾ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਵਰਗ ਦੀ ਇਸੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲ ਸਰਕਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਵਰਤਾਰਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਾੜੇ ਆਰਥਕ ਹਾਲਾਤ ਕਾਰਨ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਿਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, “ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਇੱਜ਼ਤ ਘੱਟੇ ਆਗੂ ਉੱਡਦੀ ਐ...ਪਰ ਕੀ ਕਰੀਏ ਪੁੱਤ ?...ਪਿੰਡ ਰਹਿ ਕੇ ਆਹ ਵਿੱਡ ਵੀ ਭਰਨਾ।”¹² ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਆਰਥਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਰਥਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਰਾਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਲਕੀਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ-ਦੋ ਥਾਈਂ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਣ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਜੁਗਤ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਲੋਲੇ ਦਾ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅੰਤ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਘੀਲਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿੱਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਬੱਕਰੀਆਂ ਚਾਰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਕੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਬੱਦਲਵਾਹੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪੱਕੋਜੋਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਕੇ ਪਰਤਦਾ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਰੁਕਣ ਉਪਰੰਤ ਲੋਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚੋਂ ਆਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਲੋਲਾ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਲੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵਿਰਕਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਿੰਦਰ, ਨੰਦੇ ਤੇ ਮੰਗੀ ਉਪਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤੇ ਮੰਗੀ ‘ਤੇ ਲੋਲੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਲੱਗੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਘੀਲੇ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਘੀਲੇ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀਗਤ ਹੀਣਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਮਾਮਲਾ ਨਿਬੇੜਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਮਾਘੀ (ਘੀਲੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਕੂਟਨੀਤਕ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ ਰੁਲਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਾਘੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰਨੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਘੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਹੋ ਕੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ

ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, “ਅਹੀਂ ਹੁਣ ਵਿਕਾਸ ਮਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਕੇ ਜੀਣਾ”¹³ ਉਸਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕ ਸਾਡੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ‘ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਰਗੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਣਦੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਪੰਚਾਇਤ ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਰਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ, “ਪਰ ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਘੀ ਦਾ ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਕਿਲਕਾਰੀ ਮਾਰੇ।”¹⁴ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇੱਕ-ਜੁਟ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਮੈਟਾਫਰ ਹਨੇਰੀ, ਝੱਖੜ ਅਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ੇਰ ਵਰਗੀ ਗਰਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਵੇਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਘੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਭਾਰੂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਤੀਖਣ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਜਾਤੀਗਤ ਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਸਮਝ ਕੇ ਦਲਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨੀ ਹਲੂਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਥੀਮਕ ਵੇਰਵੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਏ ‘ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਡੰਬਣਾਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995, ਪੰਨਾ 58
- 2। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2011, ਪੰਨੇ 82-83
- 3। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 84
- 4। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 44
- 5। ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 45-56
- 6। ਪਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ, ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ਦਾ ਕਥਾ-ਬੋਧ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2015, ਪੰਨਾ-09
- 7। ਡਾ. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ : ਕਥਾ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005, ਪੰਨਾ-59
- 8। ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ, ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ, (ਸੰਪਾ.), ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ (ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਹਾਰ), ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2013, ਪੰਨਾ 88-89
- 9। ਡਾ. ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਡਾ. ਐੱਸ ਤਰਸੇਮ, ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਥਾ ਸੰਵਾਦ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, ਜਲੰਧਰ, 2001, ਪੰਨਾ-79

- 10। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮਨੁੱਖੀ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਫਰੋਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਅੱਕ ਦਾ ਬੂਟਾ’, ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ, ਅੱਕ ਦਾ ਬੂਟਾ, ਪੰਨਾ-10
- 11। ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ‘ਨਚੀਕੇਤਾ ਦੀ ਮੌਤ’, ਪੰਨਾ-31
- 12। ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005, ਪੰਨਾ-116
- 13। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 118
- 14। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 119

Corresponding Author

Mamta Rani*

Assistant Professor, Panjab University Regional Center, Sri Muktsar Sahab